

כדבורה המשתחררת משבייה

יוסף אורן

חיים באר, לפני המקום, הוצאת עם עובד / ספריה לעם, 2007, 298 עמ'.

הוא מספר על עצמו כיום כאדם בוגר. כבעבר הוא עדיין מתלבט וחרד, אך לראשונה מגלה יכולת להיחלץ מדמות ה"אנטי-גיבור" שהיה בשלבים הקודמים של חייו. משום כך הוא מסוגל לצפות על עצמו בעבר בהומור ובאירוניה עצמית. בחשיפה העצמית היותר משעשעת הוא מספר על הצטרפותו ל"כנענים" שהתכנסו במערכת "קשת" בשנות השישים, שבהן עשה את צעדיו הראשונים בספרות. אחד מגיבורי הרומן שנכח שם, פרופסור בילקר-בולקר, לא שכח לבאר את המעמד ההוא, שבו רקד באר בן העשרים "ריקוד מה-יפית לפני עדת הכנענים והנספחים עליהם" כדי לשאת חן בעיניהם (166). חבוש בכיפה על ראשו ומצויד במובאות מספרי הקודש שילם שם את המס שציפה ממנו מיטיבו, אהרן אמיר. באוזני "הכנענים" דיבר סרה "ביהדות העבשה" ותמך בהקמה של "האומה העברית החדשה". אך משם התגב לבית מדרש סמוך כדי להפיג בתפילת מנחה עם זקני החסידים את המועקה שהרגיש אחר כך (142). מעמדו האיתן כיום בספרות מאפשר לחיים באר להתייחס באירוניה לשלבים שונים במסלול התפתחותו כסופר. כגון אזכור ההערה של דב סדן וגצל קרסל ש"הפליגו בשבחו" ודרשו את ה"שבח" על-פי שם אבותיו – "רכלבסקי": "הולך רכיל ומספר לשון הרע" (46). בגילוי לב הוא מונה ספרים שנשט את השלמתם באמצע מסיבות שונות, וכמובן עונה בדרך עקיפה, באמצעות הגיבורה הנשית בעלילת הרומן, קתרינה, למבקרי הספרים שהשלים: "מי בכלל רשאי ליעץ לסופרים על מה לכתוב... אל תשמע לאיש, תעשה רק מה שהלב אומר לך. אחר כך יכתבו המבקרים מה שיכתבו, והקוראים יקראו או לא יקראו, אבל לך יהיה הספר שחלמת עליו" (157). כמו כן כלל תשובה לשאלה שהוא נשאל תדירות בראיונות: "מדוע אינך פורה יותר, עושה ספרים הרבה כעמיתך המביאים אל העולם ספר כל שנה שנתיים", אף שגם תשובה זו נטע בפיו של פרופ' בילקר-בולקר: "ראשית, הספרים שהקפת עצמך בהם, המעיקים עליך ואינם מניחים לך לכתוב... ושנית, שחסרון כיס מאלץ

רומן "לפני המקום" מפעיל חיים באר את עצמו כדמות מרכזית בעלילה, תוך שהוא מטשטש את האבחנה בין אירועים ביוגרפיים לאירועים בדויים. אין הוא, כמובן, הסופר הראשון שביסס את העלילות בספריו על הביוגרפיה שלו, אך אחרים העדיפו להציב את עצמם בעלילות ספריהם במעמד צנוע יותר, כמוסרי-עדות על גיבורים בדויים. בסיפורת הישראלית התבלטו שניים שפעלו בדרך זו, ס. יזהר ויהושע קנז. בעלילות חמשת הכרכים שפירסם יזהר מ-1992 ("מקדמות") ועד 1998 ("מלקומיה יפהיה") התייבב כמוסר-עדות המסגיר נתחים מהביוגרפיה שלו, כדי להשלים תאור מדורג של חיי בן הארץ מילדות ועד בגרות. כך פעל גם יהושע קנז בכחצית מיצירותיו, שבהן הקיף גם הוא תאור של בן הארץ מילדות ועד בחרות. לסדרה הביוגרפית הזו משתייכים הרומן "אחרי החגים", קובץ הסיפורים "מומנט מוסיקלי", הנובלה "נוף עם שלושה עצים" והרומן "התגנבות יחידים". שאר יצירותיו של קנז (הרומנים "האשה הגדולה מן החלומות", "בדרך אל החתולים" ו"מחזיר אהבת קודמות" והנובלה "שורפים ארונות חשמל") משתייכות לסדרה הקיומית, שהיא לחלוטין בדיונית ובה המחיש את המצוקה של אנשים בתופת של העיר הגדולה.

כתיבתו של חיים באר מתייחדת בכך, שבכל ספריו הוא מופיע כדמות מרכזית החושפת פרטים ביוגרפיים מחייה. ואם איננו מצטייר בהם כ"גיבור", כדמות אקטיבית, לוחמת ומנהיגה, צריך לשייך זאת לאישיותו המתלבטת-מהססת והחרדתית. לכן הופיע בכולם כמופעל או כמושפע, כך ב"נוצות" (1979) המספר על ילדותו, כך ב"חבלים" (1998) המספר על נעוריו וכך ב"עת הזמיר" (1987) המספר על בחרותו. באר ממשיך קו ביוגרפי זה גם ברומן הנוכחי, שבו

מבקר הספרות יוסף אורן משתתף בקביעות בנתיב. השנה הופיע ספרו משבר ערכים בסיפורת הישראלית, בהוצאת "יחד", שהוא הכרך השבעה-עשר בסדרת ספרי הביקורת שלו, תולדות הסיפורת הישראלית.

אותך לטוט בארץ ולהתהלך בה, כמעשה השטן בימיו של איוב, ולהרצות פה בפני חוג קוראים ושם באוזני קומץ מאזינים המתקבצים ובאים למתנ"ס מנומנם" (183).

הביקורים המוקדמים בגרמניה

סיפור המעשה של הרומן הנוכחי נשען על ביקוריו של באר בגרמניה. אף שהראשון ביניהם התקיים ב-1991 והאחרון ב-2006, לא הצטרפו ליותר מחודשי שהות אחדים על אדמתה. עובדה זו מיטשטשת משום שבאר לא סיפר על ביקוריו באופן ליניארי-כרונולוגי, אלא בזימון אסוציאטיבי, כלומר: בפיזור ובקיטוע. וכמו כן מיטשטשת גם העובדה, שכל ביקור התמקד בדמות אחת מבין הגרמנים שפגש. בנוסף לעירוב הקטעים מכל נסיעותיו לגרמניה, שילב באר ביניהם אנקדוטות על ספרים ועל בוקוניסטים, שעשו את האיטוף ואת הסחר בספרים לעניין היותר מרכזי בחייהם, בשיטה דומה לזו שבה דילג דוד שחר מזמן לזמן ומנושא לנושא בכרכי הלוריאן "היכל הכלים השבורים". ראוי, כמובן, להקדיש דיון נפרד, להשפעה מבורכת זו של שחר על הנארכיה של באר ברומן הנוכחי, אך במסגרת זו הוא נסתפק בינתיים במשימה אפורה יותר, בריכוז המידע על כל ביקור בנפרד, מאחר והנושא המתברר ברומן הזה נבנה על התפתחות מדורגת של לימודו והבנתו על-ידי באר מביקור לביקור.

הביקור הראשון של באר בגרמניה היה הממושך מכולם והוא התקיים בסתיו 1991. באר התבודד אז בעיירה קטנה בלב "היער השחור" כדי לכתוב רומן. גיבור הרומן היה אמור להיות איש "המחלקה הגרמנית" בפלמ"ח, שבסיום מלחמת העולם השנייה הצטרף ל"נוקמים" וחסל קציני אס-אס בגרמניה. באר התכוון להחזיר את הגיבור לשם אחרי שנים "כדי ליישב עניין שהלך והכביד עליו יותר ויותר ככל שחלפו השנים" (74), אך הסתלק מכתובת הספר עקב ההיכרות עם הולגר, בנו של מפקד צוללת הדגל בצי הצוללות של היטלר והיחיד שהצליח להגיע עד חופי ניו-יורק ולזרוע שם מוקשים בפתח הנמל (78). איש המוסד שקישר בין באר ובין הולגר התכוון לסייע לו לקבל מידע מהימן, ישירות מפי בנו של קצין נאצי, על אלה ש"הנוקמים" עסקו בחיסולם בסיום מלחמת העולם השנייה. כמו כן הובטח לו, שאמנם מדובר בגרמני שאביו היה נאצי בכיר, אך ישראלים רבים מאוד חבים לו את חייהם (75). אף שמנעו ממנו פרטים על הפעולות של הולגר למען ישראל, הסיק באר עליהן ממה ששמע בעצמו מפיו, שבשבילו הדילוג האמץ מעל התהום שנפערה בהיסטוריה במלחמת העולם השנייה "הוא רגע הקמתה של מדינת היהודים שלכם" (76).

הולגר פרש על-פני ימים אחדים סיור שתכנן עבור באר בארצו. הסיור נפתח בבית העלמין היהודי העתיק של רומייזא, המהווה עדות על קיומן של קהילות יהודיות משגשגות בגרמניה מהמאה העשירית. כעבור עשרה ימים הזמין הולגר את באר לגשר בין הזמן הקדום לימי הנאצים

על-ידי ביקור בעיר שטאופן, שבה התעכבו תחילה בשני מקומות. הראשון היה בית העירייה העתיק, שבו על-פי האגדה מכר אזרח העיר, ד"ר פאוסטוס, את נשמתו למפיסטופלס. על אגדה זו, המספרת על בן אנוש שחתם בדמו ברית עם השטן, ביסס גיתה את הנודעת ביצירותיו, המחזה "פאוסט". והמקום השני אמור היה להשלים באגדה נוספת את האגדה המצמררת על מה שאירע בבית העירייה. הולגר הזמין את באר למסבאה מקומית שבה מגישים את המשקה "בלכן גייסט", משקה אלכוהולי שבעזרתו מגרשים המקומיים "את הדיבוק המקנן בבני האדם", והם שותים ממנו עד שהרוח הגולשת מרכסי הבלכן, שהיא מהמסוכנות בעולם, "שבה אל צור מחצבתה בנקרות הסלעים" (82). ורק אחרי שני המקומות האלה הביא הולגר את אורחו לבית בשטאופן שהיה של אביו הנאצי.

אף שהולגר הכין את באר לקראת המראה שייחשף בפניו ואף התוודה שעם השנים הולכת ומתחזקת אצלו ההכרה "שאביו מולידו הוא התגלמות הרוע" (80), לא ציפה באר למראה כמו זה שניגלה לעיניו כאשר הולגר פתח בפניו את הבונקר הסודי של אביו והכניסו לתופת, ל"אינפרנו". באגף נסתר של מרתף הבית שיחזר אביו של הולגר באופן מדויק את לשכתו במטה צי הצוללות הנאצי, כהכנה לחידוש הכיבוש של העולם על-ידי הרייך הגרמני (84-85). ואכן שם הבין באר פתאום, שבמסתרים עדיין רוחש הנאציזם בגרמניה וכפי שהנאציזם התפתח מהברית של פאוסט עם השטן ומ"הדיבוק המקנן בבני-האדם", הוא עלול לחזור בהיסטוריה. בו-במקום הגיע באר למסקנה נוספת, שעליו לפרוש מכתובת הרומן, שבו תכנן לתאר את ייסורי החרטה של גיבורו "הנוקם" על חיסול קציני אס-אס בכירים על אדמת גרמניה אחרי סיום המלחמה. בביקוריו הבאים בגרמניה המשיך באר, כך מסתבר, לבחון אם אכן הצליחו הגרמנים, כטענתם, לכונן "גרמניה החדשה" על חורבות הרייך, או שהסכנה טרם חלפה והנאציזם עלול לפרוץ מתוך הגרמנים פעם נוספת.

שתי דעות סותרות

לביקור השני והקצר משנת 2001, שאליו הזמין כדי לקדם את הופעת התרגום של "חבלים" לגרמנית, כבר יצא באר בהרגשה האמביוולנטית כלפי "גרמניה החדשה", שהתגבשה אצלו בסיום הביקור הקודם, לפני כעשור. בביקור זה הכיר את קתרונה זיגל, דוקטורנטית צעירה ששקדה על מחקר שירתה של המשוררת שמצאה מקלט בירושלים, אלזיה לסקר-שילר. עקב כך נבחרה קתרונה להציג אותו בערב הספרותי שיזמה הוצאת הספרים, שהקהל בו הורכב מישראלים שהתגעגעו לצליליה של העברית, "נערות גרמניות המבקשות כפרה ושלושה-ארבעה סטודנטים רדיקלים מגודלי שיער ורושפי מבט שהתקשטו בכפיות שחורות-לבנות או בצעיפים בצבעי דגל

ורק על ההווה, את העבר נוהרים שלא להזכיר ועל עתיד משותף אין מדברים... עם אנשים שאינך יכול להזדהות עם סבלם, והגרמנים סבלו, כמוכן, בתקופת המלחמה, אין כל אפשרות ליצור יחסים אמיתיים" (116-117).

דעה הרבה יותר מתונה מזו של רפפורט השמיעה קתרינה באוזני באר: "לדעתה החשבון הפתוח שיש לה ולכל בני דורה עם הוריהם על העבר המודחק, על העבר המוצנע, על העבר המעיק, לשון אחר – על הזוהמה הנאצית שלא נוקתה מעולם, הוא תמונת ראי מהופכת של הטינה שיש לבני הדור השני בישראל על אבותיהם ואמהותיהם שבאו מן השואה". ומיד הוסיפה אבחה שתבהיר את דבריה: "אבל אני לא שוכחת לרגע שאצלנו זה חשבון שנערך עם התליין ואצלכם זה חשבון שנערך עם התלוי" (156). וכמו הולגר גם היא משתייכת לדור גרמנים אמיץ, המנסה בכנות לגבור על כוחות האופל שלהם נכנעו הוריהם, לנקות את גרמניה מהזוהמה הנאצית ולכונן את "גרמניה החדשה". סיוע לתקווה הזו של קתרינה סיפקה לבאר הפגישה שלו עם בנו של הולגר, שבה התברר לו ב-2006, חמש עשרה שנים אחרי שהכיר את האב, שגם נכדו של קצין הצוללות של היטלר בחר לפסוע אחרי אביו ולא אחרי סבו, וכאשר שקל את ייעודו בחיים בחר להיות סופר ולכתוב ספרים (154).

"מילים ללא ארץ"

השפעת מה שהתברר לבאר בשני הביקורים המוקדמים החל לבדות עלילה חדשה, שכמו זו שלפניה מיקם גם אותה על אדמת גרמניה. לגיבור הספר בחר הפעם בוקוניסט, שנודע לתהילה בין הסוחרים בספרים בזכות הצלחתו לשים יד על ספרים נדירים, מהדורות ראשונות, כתבי יד וספרים עם הקדשות של סופרים ידועי שם, בעזרת רשת של מאתרי ספרים שפרש באירופה במפעלים למחזור נייר. אילו צמצם באר את העלילה הזו רק ביוזמה של הישראלי היורד מרטין למברג, שמצא תחבולה איך לשים ידו כמעט בחינם על ספרים יקרי ערך ולסחור בהם מגרמניה, היה משקף בה את המבוכה שנשארה אצלו משני ביקוריו בגרמניה. אך הימים היו ימי האינתיפאדה השנייה והשפעתה על העלילה המתוכננת התבטאה בתוכנית נועזת יותר שהועיד לגיבורו. בממון שצבר מסחר בספרים הנדירים גזר על למברג לייסד מכון בשם "אררט", להצלת הספרים שנכתבו במדינת ישראל בכל שנות קיומה, ולמקם את המוסד, שיאפיל על בית הספרים הלאומי בירושלים, בבאפאלו שבאמריקה.

השפעת האינתיפאדה על עלילת הרומן השתקפה בשם "אררט" שבחר באר למכון של למברג ובשם "מילים ללא ארץ" שהועיד לרומן. השמות האלה העידו, שבלחץ האקטואליה הסב את הרומן מעלילה הבוחנת, אם התנקתה גרמניה מכתם שריפת הספרים שדבק בה בשנת

פלשתין". גם הפעם נוכח בכפילות שפגש בגרמניה בביקורו הקודם. בסיום החלק הספרותי התפרצו בעלי הכפיות בזעקות שבר והטיחו בבאר שהוא "אחראי באופן אישי לרצח הילד מוחמד אדורה, לטבח שערך ד"ר גולדשטיין במערת המכפלה ולליל הדמים בדיר-יאסין" (21). למזלו חילצה אותו קתרינה מהמקום, אך אצלו התחזקה המסקנה מלפני כעשור, שאמנם צמחו בגרמניה אחרי סיום מלחמת העולם השנייה דור או שניים של גרמנים אמיצים, דוגמת הולגר וקתרינה, המבקשים באמת ובתמים לטהר את ארצם מהעבר הנאצי, אך הנאציזם עדיין רוחש בגרמניה מתחת לפני השטח ומאיים להשתלט עליה מחדש כשיווצרו פעם נוספת התנאים המתאימים לכך.

מאחר וגם הברור, אם הצליחו הגרמנים להקים "גרמניה חדשה" בעשורים שחלפו מסיום מלחמת העולם השנייה, איננו נושאו המרכזי של הרומן, יובהר כבר כעת, שגם בביקוריו הבאים של באר בגרמניה היטה אוזן לדעות הרווחות בפי הגרמנים עצמם על כך, ובייחוד לדעתם המנוגדת של שניים שהחשיב את דבריהם, רפפורט וקתרינה. כמנהגו ביסס רפפורט את דעתו על מקרה מדגים מהעבר וסיפר על השתוללות של כנופיית לובשי מדים חומים בדירתו של הרבינר אולמר בליל הסדר. בין המתעללים ברב ובמשפחתו היו פרופסור בעל שם בבית הספר לספרנות באוניברסיטה ובכיר תלמידיו ועוזרו האישי, אך גם אינגמר, סטודנט לפילוסופיה ולתיאולוגיה, שהיה בשעתו דייר משנה בבית הרב (199-202). הסיפור מבליט שלא רק נבערים ובריונים נסחפו לבצע את פקודות הפיהרר, אלא גרמנים מכל השכבות של החברה. היטלר הקיף את עצמו בגדולי האסטיקנים וכולם נענו להזמנתו בנפש חפצה (93-94). ההגדרה רוע, הרחיב רפפורט את מסקנתו, איננה ממצה את הרוע של הנאציזם, כי זה היה רוע ש"אינו בר-השוואה לשום מפגש מהמפגשים האנושיים הידועים לנו" (87). ולכן עצתו לבאר הייתה חד-משמעית: "תלמד את עצמך להביט ביופי של הרוע ישר בעיניים... זה יכול להיות תרגיל מצוין לסופרים, שלעיתים מזומנות צריכים לתת בספריהם פתחון-פה לחלאות" (92).

רפפורט מפקפק בהצהרת מנהיגי גרמניה בהווה, שהם מקימים כיום "גרמניה חדשה". בוילה זו הצופה על אגם ואנוה, שבה החליטו ראשי הנאצים על "הפתרון הסופי", מגלה רפפורט לבאר, נוהגים להתכנס גם כיום נאצים קשישים, "שרבים ביניהם בוגרי פקולטאות למשפטים באוניברסיטאות יוקרתיות", לא רק כדי להתרפק על ימיהם בשירות הפיהרר, אלא גם כדי להמשיך ולגבש "תוכנית השמדה כוללת של יהדות אירופה" (88-89). ולכן "גרמניה החדשה" היא בעיניו רק סיסמה פוליטית: "כולם חיים כאן חיים כפולים, בשני מפלסים כאחד, על-פני האדמה ומתחת לפני האדמה... בני אדם, משפחות, תחנות רכבת, חדרי-אוכל, אגמים – כולם צופנים במעמקיהם איזה סוד אפל" (88). ומשום כך "היחסים בין יהודים לגרמנים מושתתים אך

1933, לדיסטופיה על הסכנה האורבת לקיומה של מדינת ישראל. זכור, לא בציון, כי אם באזור באפאלו שבאמריקה הציע מרדכי עמנואל נח, לפני מאה ושמונים שנה, לייסד את מדינת "אררט" שתשמש עיר מקלט ליהודים נרדפים. ללמברג ייחס באר את ההנחה שעל-פיה הגה מרדכי עמנואל נח את פתרונו להצלת יהודים הנתונים במצוקה: מאחר ומדינת-ישראל לא תאריך שנים אחרי מלחמת ששת הימים "ודינה כדן מדינת החשמונאים וממלכת ירושלים הצלבנית שכלו בעשן" (31), חייב הוא להקדים ולשמר את תולדותיה, על-ידי כינוס הספרים שנכתבו בה בשנות קיומה, במכון שיוקם במקום בטוח, באפאלו שבאמריקה.

הדמות של למברג נבראה מסיוטיו של באר בפרוץ האינתיפאדה השנייה, ובדיסטופיה הזו, שבה ביקש לבטא את חרדתו לעתיד של מדינת ישראל, הועיד לממברג את התפקיד שהטילו הנאצים על הקצין אלפרד רוזנברג: להקים את "בריגדת הנייר" ולרכו בברלין מרחבי אירופה הכבושה ספרים עבריים וגם ספרים של מחברים ממוצא יהודי. במשימה זו ביטאה צמרת הפיקוד הנאצי את ביטחונה, ש"הפתרון הסופי" יכחיד את "הציוויליזציה של היהודים" ורק הספרים יעידו עליה בעתיד. בדיסטופיה "מילים ללא ארץ", היה אמור למברג לשמר באופן דומה את "הציוויליזציה הציונית", על-ידי כינוס הכרכים של הסופרים, שביחד כתבו "מגה-רומן" ל"הרפתקה היותר גדולה של האנושות במאה העשרים" (31). במטרת המכון, במיקומו ובשמו ביקש באר לא רק לפרוק את החרדה שהרגיש בימי האינתיפאדה השנייה, אלא גם לשקף את תחושת רבים מקרב היהודים בארץ ובתפוצות באותם ימים, שהמוקד שהבעירו לספרים הבריונים של גבלס בכיכר האופרה בברלין במאי 1933 היה רק הפרלוד "למה שיקרה בעתיד, בשעה שיצאו נחילי הברברים ממחנות הפליטים בשועפאט, אל-ערוב וענאתא ויפשטו על הקמפוס בגבעת רם. עמוד האש שיעלה ממרתפי הספרייה הלאומית יגע בשמים, הגווילים יישרפו אבל האותיות לא תפרחנה" (32).

נבואה אפוקליפטית ופוסט-ציונית זו של למברג ביסס בוראו, חיים באר, על תופעה שכאספן ספרים הכיר היטב: אוניברסיטאות גדולות ועשירות מעבר לים ויהודים בעלי ממון מקהילות באמריקה החלו לרכוש בארץ בשנות האינתיפאדה ספרים, כתבי יד וארכיונים פרטיים בהניחם שמחירים יעלה בעתיד, אחרי שהעולם הערבי ימוטט את מדינת ישראל באמצעות הטרור הפלשתיני. לא רק זאת, אלא שהם התחרו זה בזה והתגאו באוסף של ישראליאנה גדול ושלם מזה שקיים בספרייה הלאומית בירושלים. אחד מאספנים אלה, רובי סטולמן, חיזר גם אחרי חיים באר עצמו וניסה לרכוש מידיו את כתב היד של "נוצות", הרומן הראשון שלו (38). בשם "מילים ללא ארץ", שהועיד לרומן בכתובים, רמז באר על התופעה המסוכנת הזו ועל מניעה הפסולים.

אף שעלילת הדיסטופיה הייתה ברורה לו, לא הצליח באר

להשלים את כתיבת הרומן, כי בשלב מסוים נקלע למבוי סתום בסיפור המעשה ולא מצא פתרון איך לסיימו. הסבר להיתקעות זהו יספק לו הבוקוניסט שלמה רפפורט, שיפגוש בביקורו השלישי בגרמניה. רפפורט יזכיר לבאר רשימה שלו על הספרייה הלאומית בירושלים בשם "החוף האחרון של הרוח". ברשימה זו כתב באר, שבעבר "נעו ספרים וכתבי-יד יהודיים במאוזן, ממקום למקום על-פני העולם" ואילו עכשיו, בזכות בית הספרים הלאומי הפועל בירושלים במדינת ישראל הריבונית, "הם נעים במאונך, עולים הם מן המרתפים לאולמות הקריאה" (121). בזכות הזיכרון המעולה של רפפורט הבין באר, מדוע נקלע למבוי סתום והפסיק את כתיבת העלילה הדיסטופית שגיבורה הוא למברג. אל יתפלא איש כמוהו, אשר סבר שהספרים העבריים מוגנים בישראל יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם, אם הוא מתקשה להשלים דיסטופיה, שהטענה היסודית בה היא הפוכה: שקיומה של המדינה מוטל בספק, ולכן גם הספרים שרוכזו בספרייה הלאומית נתונים בסכנה גדולה.

אף שגנו את "מילים ללא ארץ" ונטש את למברג, זימנה הממשות לבאר בנסיעתו הבאה לגרמניה, ב-2005, פגישה עם העתק בשר-ודם של גיבורו הבדוי. רק כשראה במו עיניו את פרופסור פליקס בילקר-בולקר, התברר לבאר שהכיר את האיש הרבה שנים קודם לכן בחוג "הכנענים", שהתרכזו במערכת הרבעון "קשת". בגלגולו הקודם ככנעני הזדהה בילקר-בולקר בשם היומרי "נמרוד נמרוד" וכמחברו של ספר השירה "ואת העשתורת", שנדפס חודשים ספורים לפני מלחמת ששת הימים (164). באר גם זכה מידי לעותק עם ההקדשה "עדי עשתרות קרניים תגיע ידידותנו העמוקה כבאר" (185), הקדשה שבה למען הידידות צירף "נמרוד נמרוד" שבר פסוק מעלילות כנען הקדומה בספר בראשית לשמו של המוקדש עוטה הכיפה. הדמיון ללמברג הבדוי נחשף בהמשך קורותיו של "נמרוד נמרוד". אחרי מלחמת 1967 נעלם "נמרוד נמרוד" בפתאומיות מהארץ והתברר, שבהשפעת תוצאות המלחמה הזו החליט, ממש כמו שמעון צבר ומקסים גילן, לרדת מהארץ ולהיגמל אי שם באירופה "לא רק מהכנעניות, אלא גם מן הציונות והישראליות, שהן בסופו של דבר גרסאות מרוככות שלה" ולהחזיר לעצמו את "זהותו האמיתית כיהודי גלותי חסר שורשים" (167).

התפנית שביצע "נמרוד נמרוד" הייתה מלאה, כי עד שנקעה נפשו מישראל ומהציונות, החזיק "במיליטריזם קיצוני ובכל הזדמנות טען שבחרבנו ובקשתנו נשליט את חזון ארץ העברים לא רק על יושבי אגן הסהר הפורה אלא גם על אזרחי המדינה האסורים ברצועות של תפילין אל עברם היהודאי" (165). עד הפגישה ב-2005 לא שמע באר דבר על "נמרוד נמרוד" ולכן הופתע להיווכח שבמהלך השנים שחלפו משנות השישים החליף את שמו והפך לפרופסור המתמחה בספרות הגולים באוניברסיטת וינה ולעורכו הכל יכול של כתב העת "אקזיל ליטראטור" המוקדש לנושא זה. במשך השנים סיפח לספרות הגולים גם את גדולי הספרות העברית

כשפירסם מסה על עגנון שכותרתה "דיוקנו של האמן האוסטרו-הונגרי כגולה באוריינט" ומחקר על לאה גולדברג תחת הכותרת הפרובוקטיבית "מקניגסברג למושבת העונשין בתל אביב" (160). כמו כן שלח ידו בכתיבת ביוגרפיות של אישים נשכחים, ובהווה השכיר את עטו כסופר צללים לביוגרפיה של מיטיבו הנוכחי, רפאל זוסמן, שאף הוא הינו בפועל יורד מישראל. אך בצד כל עיסוקיו הרבים, ובכך הוא שוב דומה ללמברג הבדוי, התמנה בילקר-בולקר באוניברסיטה גדולה באמריקה לעמוד בראש מכון לחקר הספרות העברית שנכתבה בארץ מראשית המאה העשרים ובכסף הרב העומד לרשותו הוא רוכש ספריות פרטיות של סופרים וחוקרים מישראל. ובשמו של המכון הציע גם לבאר למכור לאמריקאים את ספרייתו בנימוק שבאמריקה יינצלו הספרים מהסקאדים המשופרים שיופנו בקרוב כלפי ישראל (183-184). נוסף על כך שהפרק על בילקר-בולקר (159-185) הוא יחידה סאטירית על סוג מסוים של יורדים מישראל, שהעפילו למעמד האקדמי הרם באוניברסיטאות באירופה כפרופסורים עקב נכונותם לדבר סרה במולדתם, זימן בילקר-בולקר עצמו לבאר, לאחר מעשה, הצדקה בעלת משקל להחלטה שקיבל עוד קודם לכן, לגנוז את הרומן "מילים ללא ארץ" יחד עם למברג גיבורו.

הביקור השלישי (2005)

לא בנפש חפצה הסכים חיים באר ב-2005 להצעת המכר מימי עלומיו, רפאל זוסמן, להצטרף למפגש "סגל החבורה" של המכון שייסד להנצחת בתו ולטוס לברלין. אך כאשר ספרים לא עמד בפני הפיתוי שהניח זוסמן לפתחו: עותק מהמהדורה הראשונה והממוספרת, מהדורת 330 העותקים, מספר השירים של אלוה לסקר-שילר "פסנתרי הכחול" משנת 1943, אם יאות ויגיע לברלין. ייתכן והיה עומד בפיתוי הזה ודוחה את ההצעה של זוסמן, אלמלא כבר גמלה אצלו ההחלטה, לנטוש את למברג ואת סיפור מכון "אררט" שלו, ואלמלא התפוגגה אצלו במקצת החרדה לעתידה של המדינה, שבינתיים עברה בהצלחה את מבחן האינתיפאדה השנייה, גם שרדה את הטרור וגם התפכחה מהאשלייה על שלום קרוב עם הפלשתינים ועם מפעיליהם ותומכיהם בעולם הערבי. בדיעבד שמח שהסכים וטס לברלין, כי לולא הסכים היה מחמיץ את ההיכרות עם האנטיקוואר (בית מסחר בספרים עתיקים) הנודע שלמה רפפורט. יליד ברלין זה המתקרב לגבורות כה ריתק אותו בסיפור חייו, עד שללא קושי החליט בסיום ארבעת הימים של השהות בחברתו לפנות בספרו הבא לעלילה חדשה, שתתמקד ברפפורט, ולספוג לתוכה את חוויות שני ביקוריו הקודמים בגרמניה וגם את עלילות שני הרומנים "הגרמניים" שלו, שזנח, זה על "הנוקס" שמצפוננו החל לייסר אותו וזה הדיסטופי על למברג שגם שם כבר היה לו - "מילים ללא ארץ".

בדומה להולגר בחר גם רפפורט לקרב את באר לעולמו בעזרת סיור במקומות שונים בברלין הקשורים בתולדות חייו. תחילה לקח אותו אל רציף 17, שממנו שולחו יהודים אל מותם בטרזינשטאט, אושוויץ וברגן-בלזן. בסמוך לרציף המוות הזה, גילה רפפורט לבאר, בחר להתגורר, כי ממנו, התברר לו אחרי חקירות, נשלח גם אביו אל מותו, בינואר 1945, "באחד הטרנספורטים האחרונים ששוגרו מן התחנה הזאת". ולפיכך אין הוא חייב לטרוח ולהגיע אל בית כנסת מרוחק ביום ה"יארצייט" של אביו. הוא פשוט מגיע לרציף זה ומדליק על אחד מאדניו את הנר לזכרו (50). מרציף 17 הולך רפפורט את אורחו אל ביתו, אך לא בשל הסמיכות בין דירתו לרציף זה, אלא כדי להכניס את באר בסוד האירוע המעצב של חייו. באר שהיה להוט לראות את הספרייה של אחד מהחשובים בין "ציידי הספרים היהודיים בעולם" (55) לא האמין למראה עיניו כאשר פתח בפניו רפפורט את דלת העץ של חדר בדירתו שעליה הייתה טבלת נחושת עם צמד המילים "בית הספר". במקום מדפים עמוסים בספרים יקרי ערך, ראה חדר ריק ובמרכזו רק עמוד תפילה, שנורת חשמל יחידה השתלשלה מהתקרה מעליו והאירה על ספר פתוח שעליו נחו שלושה קרעי דפים חרוכים בשוליהם. באר זיהה מיד שהספר ביידיש הוא אחד מכרכי כתביו המקובצים של אנ-סקי, והדפים החרוכים הם שרידי "הגלגול" של קפקא בגרמנית (59).

הצירוף של האותיות הגרמניות עם האותיות העבריות ושל הסיפור מעורר החלחלה של קפקא על בן-אנוש שהפך לשרץ עם העדות המצמררת של אנ-סקי, זימן לרפפורט מאזין דרוך לשמוע את סיפורו. בשנת 1933, שנת הצתתם של הספרים בכיכר האופרה בברלין על-ידי בריוניו של גבלס, היה רפפורט נער בן שבע שנים. יום אחד חזר אביו אל דירת המשפחה, זמן קצר אחרי שיצא למקום עבודתו, ושלף מכיס מעילו צרור דפים לחים וחרוכים, שהניחם לייבוש בכרך מספרייתו, ואחר כך הטיח בסערת נפש את מגבעתו בשולחן ומלמל "זה רק פתח דבר". אלמלא עשה כך אביו, לא היה נודע לשלמה בן השבע באותו יום, שלילה קודם לכן ביצעו בלב העיר שבה נולד את אחד הפשעים היותר חמורים כלפי התרבות שנעשו בהיסטוריה.

באותו בוקר כיוון אביו, דב רפפורט, את הליכתו דרך כיכר האופרה לא כדי להגיע למפעל המו"לי של חברת "שונצינו", שבו הועסק כמגיה ראשי, אלא כדי להיווכח במו עיניו שאכן בוצע בעירו פשע מחריד כמו שריפת ספרים. ומשם ליקט אביו באין רואים דפים חרוכים אחדים, שהגשם הצמידם למרצפות, הטמינם בכיסו והזדרז לשוב עימם לביתו. זמן לא רב אחרי אותו בוקר, ביום שבו האב, שסירב להיפרד מספריו, נפרד ממשפחתו, שבחרה להימלט במועד לאמריקה, ארז אביו בחופזה את הכרך עם הדפים החרוכים ומסרם לבנו בן השבע לפיקדון (65). ומאז אין שלמה רפפורט נפרד מהשריד היחיד שנותר בידי מהספרייה הגדולה של אביו, אלא ייחד לו בדירתו, מקום

גורל הספרים

אמנם גם בספריו הקודמים הבליט חיים באר את אהבתו לספרים ואת דאגתו לגורלם, אך לא בהיקף ולא בעמקות שהוא מבטא זאת ברומן הנוכחי. ברומן "חבלים" סיפר כיצד כיוון אותו אביו בהיותו נער לקרוא בספרים ולהוקיר את התבונה שנאגרה בהם, וכיצד הסדיר אביו למענו, שיוכל לקבל בהוצאת "קריית ספר" מאה ספרים לפי בחירתו. וברומן הסאטירי "עת הזמיר" מתייבב הטירון נחום גבירץ במחנה הרבנות הצבאית ביפו כשהוא אווזו בהבלטה את ספרו של סול בלו "הרצוג". באמצעות הספר החילוני הפגין גבירץ לא רק את השקפתו, שבעיניו "ספרים הם כמו תפילין", אלא גם בישר לקורא כבר מן ההתחלה, שהצבתו לבסיס זה לא תחלוף בלי עימותים קשים עם מושגי האמונה של הרבנים. ואכן בהמשך הרומן הסאטירי חושף גבירץ ואף מוקיע תופעות בבסיס שהן בלתי נסבלות מבחינה אמונית ומבחינה אנושית מכוח הפתיחות המחשבתית שרכש לעצמו מהקריאה בספרים. ברומן הנוכחי קידם באר את מוטיב הספרים ביצירתו מחלקם בעיצוב עולמו האישי מילדות ועד בחרות לתפקידם האוניברסלי בתרבות כנשאים של החזון ההומניסטי. ועל-פי זאת הוא מייחס סמליות לאירוע שהתרחש בכיכר של ברלין בשנת 1933. שם לא שרפו בריוניו של גבלס רק ספרים, אלא בישרו גם את האפשרות שהברבריות תשתלט מחדש על האנושות ותסיג אותה אל תחילתה הפרימיטיבית והחשוכה.

מכאן, שלא תכנון הכנס הקרוב של המכון, שהקים זוסמן לזכר בתו שהתאבדה, הוא הנושא של הרומן, אלא הבירור שמתקיים מחוץ לאולם הישיבות, בעיקר בין רפפורט ובאר, בשאלה הבאה: האם מחזיקים עדיין הספרים בסמכות שהייתה להם בעבר להשפיע על החיים, אחרי מה שעוללו להם הנאצים במלחמת העולם השנייה? לכאורה מוכיחים השגשוג החובק עולם של תעשיית הספר והפעילות הבינלאומית התוססת של האנטיקווארים, המאתרים ספרים נדירים וסוחרים בהם, שכוח השפעתם של הספרים על החיים לא רק השתקם מסיום מלחמת העולם השנייה ועד היום, אלא אף התחזק. אך כדאי להאזין למחלוקת שנחשפת בין חיים באר לשלמה רפפורט כדי להבין שתופעות אלה עלולות להטעות.

לפני שפגש באר את רפפורט ולפני ששמע מפיו את דעתו על מעמדם של הספרים בחיים, אחרי מה שאירע בשנת 1933 בפרהסיה ובעידוד האינטלקטואלים של גרמניה, הבהיר באר באוזניו של איל הנדל"ן זוסמן את עמדתו במהלך הטיסה לברלין. וכאלו היו דבריו: אף שהוא מודע לעובדה, שהספר הוא "ישות שברירת פגיעה עד כאב", הוא גם מאמין ש"יחד עם פגיעותו הרבה של הספר, לא מצאה לה רוח בני-האדם משכן נצח אלא בו. כל כוחות היקום יילחמו בספר ויכלו שוב ושוב את עותקיו ותמיד ייוותר אי שם, במסתרים, אקסמפלר אחד ויחיד שבאמצעותו אפשר

"בית הספר", חדר שהוא אתר הנצחה לספרייה של אביו, אך גם לכל אותם ספרים שבאותו ליל זועות והועלו על המוקד בעיר הבירה של גרמניה.

מחדר ההנצחה הפרטי בביתו הוליך רפפורט את באר לאתר שהנציח את האירוע בכיכר באופן תמציתי אפילו יותר משלו. אתר הזיכרון לאירוע בכיכר, מעשה ידיו של מיכה אולמן, הנציח את "הספרייה הלאומית של העולם", כהגדרת רפפורט, בשיא הפשטות: בבור "מתחת למפלס הרחבה, היה פעור חלל לבן, בוהק, חדר ריק, חשוף, כתא גזים". בחדר הותקנו מדפים לספרים, אך שום ספר לא הוצב עליהם. ודלת עיוורת סומנה בקיר הצפוני של הבור הפונה לאוניברסיטה בצד האחר של הכיכר, שהפרופסורים והסטודנטים שלה עודדו באותו לילה את לובשי המדים החומים של היטלר להצית את הספרים. "בלילה ההוא", סיכם רפפורט את האירוע המונצח, "באה האקדמיה הגרמנית בברית הנישואין עם היטלר... בלילה ההוא האדמה לא החרישה עוד ופערה את פיה. הגווילים נשרפו, הספריות נבלעו באדמה והאותיות פרחו באוויר... והספרייה הזאת, שירדה לבור שחת, עדיין ממשיכה להאיר בלילות, מקרינה אל העולם את אורה הגנוז" (68-69). בשתי צורות הנצחה מינימליסטיות אלה, של רפפורט "בית הספר" שבביתו ושל אולמן בבור ההנצחה הציבורי בכיכר האופרה, מתבצע המעבר ברומן ממהות הגשמית של הספר למהותו הסמלית, כמבטא הראשי של הרוח ההומנית בתרבות של האנושות.

סמליות המקום שבו הבעירו הנאצים את הספרים נרמזת גם במוטו שבחר באר לרומן. המוטו שהוצב בפתח הרומן מצטט מהלכות האבלות ב-ט' באב, כפי שסוכמו ב"קיצור שולחן ערוך". בין מנהגי האבלות, מציין המחבר, הרב שלמה גנצפריד, יש הנוהגים לזכור את חורבן "בית אלוהים" על-ידי הנחת ראשם על אבן ושכיבה על הארץ. מנהג אבלות זה מסתמך על המסופר בבראשית כ"ח. יעקב אבינו זיהה כ"שער השמים" את המקום בין באר שבע לחרון, שבו נרדם כשאבן שדה למראשותיו ושבו חלם את החלום על הסולם שהמלאכים עולים ויורדים בו. בגלל הזיהוי הזה הפך המקום הפיזי, בזכות ההתגלות של אלוהים בו, לאחד מכוניי אלוהים במדרש הקדום "בראשית רבה". ומאז כל מקום שבו נוכחת הקדושה, הוא מקומו הנבחר של אלוהים, והמזדמנים אליו אמורים לראות עצמם כניצבים בו לפני "המקום". על-פי זאת מיקם חיים באר את עלילת הרומן בכיכר האופרה של ברלין, שהיא בעיניו לא רק המקום הפיזי שבו שרפו הנאצים, בהוראת גבלס בשנת 1933, ספרים שתוכנם יהודי או שמחבריהם היו יהודים, אלא גם האתר ש"המקום" האלוהי נוכח בו דרך קבע, כי בו בוצע המעשה המסוכן ביותר לאנושות: הניסיון להכחיד את נכסי הרוח שלה ועל-ידי כך גם את עתידה. לפני המקום הנורא הזה מציב אותנו הרומן כדי להזהירנו מפני הסכנה האורבת לאנושות מהכחדת הספרים.

לחזור ולשכפלו... דווקא בשעה שהרוח מצמצמת עצמה בין הדפים ונכבלת מרצונה אל השיטין היא נחלצת מאחיזתם של בני האדם, ואין מי שיוכל לשלוט בה, לא אויביו ושנואי נפשו של הכותב, גם לא אוהביו ודורשי טובתו ואפילו לא הוא עצמו, אם יבקש לחזור בו מדבריו" (24-25). ובינו לבין עצמו המשיל באר את הספר לדבורת-בר הכלואה באבן ענבר דבשית (22), אבן שמוצעת למכירה כתכשיט בחנויות תכשיטים בגרמניה. ודבורת-הבר הזו ממתנה שהקוראים יפשירו את החזון, שהקפואו מיטב המוחות של האנושות בדפי הספר, וישחררו אותה לחופשי. כלומר: שבתהליך הקריאה ישתחררו האותיות מהספר ותוכנם יופרח לחלל העולם כדי שגם הדורות הבאים ישאבו מהתוכן הזה תעצומות נפש ואמונה עזה בעתיד האנושות.

עמדה הרבה יותר פסימית בשאלת סמכותם וכוחם של הספרים בחיינו כיום השמיע שלמה רפפורט, שהצהיר בישירות את השקפתו באוזני באר: "בארצי ובמולדתי ובבית אבי לא עשו הספרים את שליחותם ולכן אין לי חפץ בהם" (108). לכן הוא סוחר בהם, אך אינו אוסף אותם אל ביתו. הוא לועג לאופנה שפשטה בין הקהילות היהודיות באמריקה לרכוש בארץ ספריות וארכיונים מאנשים פרטיים, מקיבוצים ומסוחרים כדי לבסס על הספריות את תקוותן, שבאמריקה ישגשג "מרכז מקביל לישראל, מעין 'בבל וירושלים', מרכז שאולי אף עולה בסיכוייו לפרוח ולהתפתח" (119). למעשה מבטאות קהילות עשירות אלה באמריקה הנחה שמחזיקים בה דורשי רעתה של מדינת ישראל, לפיה "מדינת ישראל אינה אלא אפיזודה חולפת בקורות העם היהודי, ניסיון מרתק שחובה לשמר את אוצרותיו לימים שתחדל להתקיים" (120). את סלידתו מפעילות זו של הקהילות בתפוצות מסכם רפפורט בדברי הלעג הבאים עליהן: "אם תימחה חס-ושלום מדינת ישראל מתחת השמיים יישארו אותם גבאים מתנשאים וזוחי דעת אדוני הספריות העבריות החדשות של אמריקה, תקועים עם מלאי לא נדרש של אספקלריות מאירות, קרון של שופרות אחרי יום כיפור, מכולה של אתרוגים מהודרים למחרת סוכות... מספריות, ויהיו משוכללות ומגוונות ככל שיהיו, אי-אפשר להקים לתחייה עם" (123). השימוש היחיד שיוכלו לעשות בספרים העושים דרכם כיום מציון לגולה, מוסיף רפפורט באירוניה, יהיה ביום הזיכרון למדינת היהודים. באותו יום יוליכו את הילדים והילדות מבני הקהילה לספריות העבריות הגדולות שהשקיעו בהקמתן הרבה ממון ושם ישמיעו באוזניהם "סיפורים נוגעים ללב על גדלות הרוח ותפארת החזון" האצורות בספרים, כי התלמידים "לא יוכלו לקרוא אפילו מילה אחת הכתובה באותיות הזרות והמוזרות" (121).

הבהרות אלה של רפפורט על המניעים הפסולים של רוכשי ספרים עבריים משנות היישוב ומשנות המדינה למען הספריות באוניברסיטאות אמריקאיות ובקהילות יהודיות גדולות, שכנעו את באר, שעליו לגנוז את הרומן "מילים ללא

ארץ", שעלילתו שיקפה את החרדה לקיומה של המדינה, חרדה שהיה נתון בה בימי האינתיפאדה, ולכתוב במקומו ספר על ארבעת הימים שעשה בחברת רפפורט, שביטא חרדה הרבה יותר מקיפה: חרדה לעתיד האנושות, אחרי שהספרים איבדו בעיניה במאה העשרים את סמכותם לקבוע את ערכיה. בכל הווייתו התקומם באר נגד ההערכה הפסימית של האיש הערירי והחכם הזה על חולשת הספרים להשפיע על החיים והוא ביטא את הסתייגותו ממנה גם במעשה: כאשר כתב כעבור שנה את הפרק על המחלוקת שנתגלעה ביניהם בשאלת סמכותם של הספרים אחרי אירוע שריפתם בברלין ב-1933, הפסיק במלאכתו ונסע לרחוב שבו הופעל לפני מלחמת העולם השנייה בית הדפוס העברי של האחים טיפנבאך וקיים שם "טקס הזכרת נשמות פרטי לידידי הספר העברי בברלין שחיו ופעלו בקצהו של הרחוב הזה לפני שבעים-שמונים שנה" (111). בניגוד לחרדה שביקש לבטא ב"מילים ללא ארץ", התאוה כעת להוכיח, שייאושו של רפפורט מהספרים צמח מהיצמדותו לאירוע משנת 1933, בעוד שהספרים לא איבדו באירוע ההוא את כוחם להשפיע על החיים לטובה ולעולם לא תמצא רוח בני האדם משכן נצח אלא בהם. הוא, כמובן, לא שיער שרפפורט עצמו יספק לו את ההוכחה הזו והיא תמתין לו אצל קתרינה בביקורו הבא בגרמניה, הרביעי במניין.

הביקור הרביעי (2006)

ה ביקור הרביעי של באר בגרמניה התאפשר כשנה וחצי אחרי הביקור משנת 2005 בזכות הזמנה של האל-צה-בה, הוועד הספרותי של ברלין, שהעמיד לרשותו חדר ואירוח בוילה על חוף אגם ואנה, כדי שיוכל להשלים שם בנחת את הרומן הנוכחי, שלסיומו היה זקוק, כאמור, להוכחה שתשלול את הפסימיזם של רפפורט ביחס לכוחם ולסמכותם של הספרים. ושם שקד באר על כתיבת הפרקים האחרונים כאשר הגיעה אליו הידיעה על התפרצותה של מלחמת לבנון השנייה. התמונות הקשות שראה על המתרחש ביישובי צפון הארץ, שכנעו אותו סופית, שנכון החליט כאשר גנז את פרקי "מילים ללא ארץ" וכי אסור היה לו לשחרר לחופשי את המחשבה הנמהרת של למברג על חיסולה הקרוב של המדינה, מחשבה ששונאי המדינה באירופה היו מזדרזים לאמץ אותה כפתרון לסכסוך במזרח התיכון. תעיד על כך האבחנה הבאה שהשמיע באוזניו אחד מהמתארחים האחרים בוילה, עורך של בית הוצאה פריזאי, שטרח לומר לו את דעתו על המלחמה המתנהלת בין ישראל ללבנון: "יש קורבנות טובים ויש קורבנות שמגיע להם. כלפי תושבי ביירות אנחנו חשים מה שבני תרבות חשו במלחמת העולם השנייה כלפי לונדון היושבת במקלטים בלילות הבלץ, וכלפיכם, מה שחשו כשמפציצי בעלות הברית הלמו בדודן ובברלין" (261).

התגובה המוסרנית הזו על אירועי המלחמה, שמתארחים

סמוך ללידה בישר רפפורט לקתרינה, שאמנם החליט לאמץ אותה רשמית כתו ולהוריש לה את כל רכושו, אך עקב התארכותו של מהלך משפטי כזה, "יאלץ להסתפק בצוואה, אף-על-פי שמבחינת תחושותיו היא בתו לכל דבר" (272). ביקורה המשותף האחרון עם רפפורט היה בבית הקברות היהודי הישן בברלין "שהנאצים חרשו אותו ולא הותירו בו אבן על אבן" והוא קרא באוזניה את המילים היחידות שנותרו שלמות על שבר אחת המצבות: "אל אלוהים שב הרוח". בצאתם משם גילה לה "שבוקר וערב הוא מתפלל שיזכה לראות את בתה פועה, צוחקת וזוחלת" וייווכח "שלמרות הכול לא היו חייו לשווא" (273-274). בחסד הזה אמנם לא זכה, אך כל שאר הבקשות בצוואתו מולאו אחת לאחת. גופתו נשרפה יחד עם הפיקדון שאביו הפקיד בידי כשהיה בן שבע שנים, ספרו של אן-סקי והדפים החרוכים מ"הגלגול" של קפקא, והאפר פוזר על-פני רציף מספר 17 בתחנת הרכבת בגרונוואלד (275). נפעם מההוכחה שסיפקה לו קתרינה על כוחם של הספרים לחולל שינוי כזה באדם כמו רפפורט, שלא האמין ברוב שנותיו שנתר להם כוח כזה אחרי מלחמת העולם השנייה, סיכם באר באוזני קתרינה, שהאהבה שנקמה בינה ובין רפפורט הוא מסיפורי האהבה היפים ביותר ששמע מעודו: "סיפורו של יהודי עירי ורדוף, השב אל עיר הולדתו שמחמת המציק מילטו אותו ממנה כילד, ובאחרית ימיו נקשרה נפשו בנפשה של צעירה גרמנייה" (288). תחת רושם הדברים שסיפרה לו קתרינה על שנת חייו האחרונה של רפפורט, החליט באר בסיום פגישתם, להתייחד עם זכרו של רפפורט ברציף 17. וכשעמד שם התאמץ לגבור על שקשוק גלגלי הרכבות מהרציפים הסמוכים ועל רעמי הברקים מהשמים כשצעק מנהמת לבו "גווילים נשרפים ואותיות פורחות באוויר" (277). כל הדמויות ברומן הנוכחי של באר הן מגובשות ומעוצבות היטב, אך יותר מכל הצליח בעיצוב הדמות של רפפורט ובתיאור המהפך שהצליח לבצע בחייו לפני פטירתו. אפילו סופר מנוסה כחיים באר לא היה מעלה על דעתו, שאחרי עשרות שנים של צמידות לעבר, ישנה אדם נחרץ כמו רפפורט את מהלך חייו. רק זוגתו של באר נועזה לייחס אפשרות כזו ללידי הברלינאי שרכש בהתכנסות ב-2005, שבשובו ממנה סיפר לה עליו. היא צפתה שיקרה לרפפורט המקרה של בוקוניסט אחר, שעליו סיפר אנטול פרנס בספרו משנת 1881 "פשעו של סילווסטר בונאר", "זה שבערוב ימיו זנח את הספרים שהיו כל עולמו והעתיק את אהבתו לצעירה שהעניקה משמעות חדשה לחייו" (242). אפשרות כזו מסוגל היה להעלות בדמיונו רק סופר כאנטול פרנס, שהיה בנו של מוכר ספרים ותקופה די ארוכה התפרנס מספרנות ולימים הפך בעצמו לבוקוניסט. רפפורט שהקדיש את חייו להנחת אביו שניספה בשואה ושנותיו חלפו כאדם עירי, שלא הקים משפחה, לא רק איפשר לאהבה לחדור לחייו, אלא גם הוריש את כל רכושו לקתרינה ולשולמית, התינוקת שנולדה לה מיחסיה עם זוסמן.

אחרים במקום ביטאו אותה בשתיקתם כשחלפו לידו, האיצה בבאר למצוא את ההוכחה שהיה כה זקוק לה כדי להשלים את "לפני המקום". לכן החליט לטלפן אל קתרינה, שהידידות ביניהם התהדקה בשני ביקוריו הקודמים בגרמניה, ב-2001 וב-2005. כבר ב-2001 הרשימה אותו וגם עוררה אצלו תשוקה אליה (206), ואף שזו התמצתה אז רק בנשיקה מרפרפת בעודה לוחשת באוזנו "בנסיבות אחרות היינו יכולים להיות זוג נאהבים" (22), החליט לעצב על פיה את דמות אשתו של למברג ב"מילים ללא ארץ", הרומן שהתכוון לכתוב ושביקש להוסיף אינטריגה רומנטית לעלילתו חמורת הסבר (41). חיבתו אליה התחזקה אצלו כשחזר ופגש אותה ב-2005. בינתיים השלימה קתרינה בהצלחה את לימודיה האקדמיים והעבירה לפרסום את המחקר שלה בשירת אלוה לסקר-שילר, שעליו שקדה מספר שנים ודרכו ביקשה לספק את התעניינותה בקשר הסבוך בין העם היהודי לעם הגרמני. ואף ששמע בארבעת ימי ההתכנסות רמזים שונים על קשרים מפוקפקים בינה ובין זוסמן הן מפי רפפורט (113-116) והן מפי פרופי בילקר-בולקר, שלא עצר ברוחו וקיטר גם על הדוקטורט שכתבה על שירת אלוה לסקר-שילר (167-170), דחה באר את חשדותיהם. הוא התרשם שבשנים שחלפו מאז נפגשו לראשונה ב-2001, קתרינה לא רק יפתה, אלא גם התגבשה כאשה עצמאית ש"תנער מעליה כל אדון שינסה לשלוט בה או לעצב את חייה" (236). וגם היא הרעיפה שוב על באר יותר מידידות רגילה. כעת, ב-2006, לא טילפן אל קתרינה כדי שתפרע את גילויי הידידות שהביעה כלפיו בפגישותיהם הקודמות, אלא כדי לקבל מפייה הסבר לשתיקתו של רפפורט, שלא השיב על פניותיו אליו. בו במקום בישרה לו קתרינה שרפפורט כבר אינו בחיים, וקבעה פגישה שבה תרחיב בקורותיו בשנה האחרונה לחייו. בסיפור האנושי, המרגש והנוגע ללב שסיפרה לו בפגישתם, סיפקה לו קתרינה את ההוכחה שהיה זקוק לה להשלמת הספר הזה. לא מיד הגיעה קתרינה אל קורותיו של רפפורט בשנת חייו האחרונה, כי תחילה היה עליה להסביר לבאר הפתעה אחרת שזימנה לו: היא הגיעה לפגישה עם תינוקת. זוסמן הוא אביה הביולוגי של בתה שולמית, סיפרה לו ארוכות, והיא נולדה אחרי שנפרדה ממנו. זוסמן דרש ממנה לבצע הפלה, אך היא סירבה, ולכן נפרדו בריב קשה (266-267). בדיוק כשבחנה את מצבה ושקלה איך תעמוד בנטל אימהות חד-הורית, הפתיע אותה צלצול טלפון מרפפורט. הוא, שקישר בינה ובין זוסמן (268), הגיח מחדש לחייה דווקא בעיתוי הזה. הם נפגשו, ואחרי ששמע מפייה על פרידתה מזוסמן, הציע לה בו-במקום מישרה בעסקי הספרים שלו. אך עיניו אורו כשגילתה לו שהיא מעוברת. מכאן ואילך דאג לכל מחסורה וגם גילה לה סוד כמוס, ש"מראשית שנות החמישים עבד בשביל מוסד ישראלי חשאי שפעל למען יהודי ברית המועצות ומזרח אירופה" (271).

למחרת הפגישה הזו עם קתרין, שהעניקה לו את ההוכחה שכה היה זקוק לה להשלמת הרומן הנוכחי, נסע באר לדיסלדורף לשהות שם כאורח "מכון היינריך היינה" בבית הולדתו של המשורר בחלק העתיק של העיר. כעת, היה מצויד בהוכחה שהייתה חסרה לו לזיקה החיונית שעדיין קיימת בין הספרים לחיים, עד שבכוחם להפיק גם מאדם כמו רפופרט, שהזיכרונות משנות השואה רדפו אותו ברוב שנות חייו, אהבה כה טהורה וענוגה לבת העם הגרמני, העם שהמיט אסון כזה על משפחתו ועל עמו. ולכן הצליח לסיים בדיסלדורף את הפרק האחרון של הספר. כעבור שבועיים לשהותו בדיסלדורף, בעודו בוחן את הספר שכתביתו הושלמה, הפתיעה קתרין את באר כאשר התייצבה בפתח חדרו. ועל הסף הודיעה לו שבאה "לומר לו דבר או שניים שלא העזה לאומרם לפני שבועיים". וכזאת אמרה לו: "יש בעולם דברים שהם חשובים פי כמה מספרים... החיים חשובים יותר מהם... סלומון שלנו החמיץ את העיקר משום שכילה את ימיו בספרים. בהם ובהם בלבד השקיע את כל כוחו. ועכשיו (אחרי מותו) הם נותרו למעצבה במחסן בשפנדאו. אתה מוזמן לבוא ולראות אותם. חומרים חומרים הם הצטברו שם כמו הצפרדעים המתות בארץ מצרים". ובהסתמך על דוגמא זו המליצה לחיים באר, שלדעתה שיעבד גם הוא את חיינו לכתובת ספרים ולאגירת ספרים של אחרים, "תתיר עצמך מן הכבלים שמרצונך נכבלת בהם. תעשה זאת לפני שיהיה מאוחר מדי. תפתח סוף-סוף את הדלת ותן לאהבה להיכנס" (294-297). דבריה אמנם לא ביטלו את אמונתו בכוחם ובסמכותם של הספרים, אמונה שבאופן עקרוני גם היא החזיקה בה, ואף-על-פי-כן...

מעלות ומורדות

"לפני המקום" איננו רק רומן על הספרים, אלא גם עדות ביוגרפית על המעבדה הספרותית של חיים באר עצמו, ולמען האמת עדות חושפנית ומרשימה יותר מזו שהשתמעה מ"חרווי החיים והמוות" של עמוס עוז. עדות זו מוסרת פרטים לא רק על החיבוטים-יסורים שעבר בכתובת ספריו הקודמים, אלא גם על המעלות והמורדות בהרגשתו במהלך הכתיבה. כהמשך למשל שבעזרתו תיאר את הנס המתרחש במהלך הקריאה של ספר, לפיו נבקעת האבן הכולאת את דבורת-הבר וזו משתחררת לחלל העולם במלוא חיותה להשפיע על החיים, הוא מדמה גם את המעלות והמורדות האלה במצב רוחו למצב "הדבורה" הנכתבת על ידו. שתי סצנות מקבילות וסותרות מסבירות את האחריות הגדולה של הסופר לתוכן ספרו. בשתייהן התנסה בעת שכתב את פרקי הספר בביקורו הרביעי בגרמניה, בשנת 2006. יום אחד פקדה דבורת-בר קטנה את חדרו בעודו שוקד על הכתיבה ונחתה על ערמת הדפים ואחר כך חגה סביבו "כבמטס הצדעה" לפני שפרחה החוצה. באר ראה בביקורה אצלו של ה"נביאה שחולצה משבייה" אות מבשר ומעודד,

שהפעם הצליח לכתוב פרק ששחרר את הדבורה מכלאה (15). הסצנה המקבילה מספרת על יום כתיבה פחות מוצלח. היה זה ביום שבו דרך בשוגג על דבורה שרבעה על השטיח בחדרו והמיתה. הפעם הרגיש שעליו להביאה למנוחת עולמים לפי שיוכל להמשיך במלאכת הכתיבה, וכך אכן עשה (42-43).

להסתייעות בדימוי הדבורה הגיע באר, כאשר הבחין בתכשיט אבן הענבר עם דבורת-הבר הכלואה במרכזו על צווארה של קתרין. ואז נזכר ברשימה שכתב אורי-צבי גרינברג על המשוררת אלוה לסקר-שילר, שבה הגדיר את מצבה בירושלים כמצב של "דבורה בשבייה" (22). קתרין אמנם ייחסה פירוש אחר לתכשיט על צווארה, כשגילתה לבאר את סתרי לבה: "האימהות צפונה בתוכי כמו הדבורה הזאת, ואני ממתניה למישהו שיבוא וישלח אותה לחופשי" (149), אך כשהמחקר שלה על חייה ושירתה של אלוה לסקר-שילר עמד להתפרסם, בחרה בדימוי "דבורה בשבייה" של אצ"ג כשם לספרה. ובנוסף לכך הדפיסה על העטיפה מתחת לשם הספר "תצלום של אבן-ענבר שדבורה בעצם מעופה לכודה בתוכה" (278). ביטוי למשמעות האחרת שייחסה לתכשיט שענדה על צווארה נתנה אחרי לידת שולמית בתה. כיוון שמשאלת לבה התממשה, הסירה את התכשיט מעל הצוואר אחרי הלידה. טוב היה עושה באר אילו השמיט אזכורים אחרים של הדבורה, שנסחף לזרוע במרחב הטקסט של הרומן, שהרי כבר חכמים קדמונים הזהירו מפני טעימה מוגזמת מן המתוק-מתוק הזה שמקורו בדבורים.

אני רואה את חשיבותו של הרומן הנוכחי לא בכך שחיים באר השלים בו את המסלול הביוגרפי שפרש לפנינו ברומנים הקודמים שלו, כפי שניתן היה להסיק לכאורה מפתחת המסה הזו, וגם לא שבכך שהוא מן היחידים שמסוגל להגיש סיפור ביריעה לשונית מרהיבה. הישגים אלה כבר מימש באר בספריו הקודמים. בספר הנוכחי הוסיף עליהם שניים נוספים.

הראשון - שהצליח ברומן הזה להתגבר על מגרעת הפרגמנטציה שעדיין שלטה במידה רבה בספריו הקודמים. זו התבטאה בקושי שלו ללכד ולמקד במידה מספקת את כל יחידות הסיפור שכלל בכל ספר. מבחינה זו הרומן הנוכחי הוא ללא ספק הרומן המגובש ביותר שלו. והשני - שבספר הזה הצליח באופן מרשים ביותר להתמודד עם נושא שאיננו הופך עלילה למושכת ביותר עבור הקורא. אף שהספר אינו ספר על השואה, הוא בוחן בעמקות את החרדות, שכל אדם חושב טעון בהן, ולא כל שכן, אם הוא יהודי שבחר לקשור את גורלו בגורלה של מדינת ישראל. יתר על כן: ברומן הזה מצליח סיפור המעשה הבדוי, הבנוי כמקובל על יחסים ועל מחלוקות בין הדמויות, לשאת היטב את הנטל הרעיוני של נושאו הרציני. ובקצרה: כבר מזמן לא פירסם סופר ישראלי רומן ששחרר בהצלחה כזו עבור הקורא את "הדבורה" משבייה. ■